

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
6^Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2012
Κρίσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες στην Ιστορία
Ευρώπη, μια κοινή κληρονομιά
28-30 Σεπτεμβρίου 2012

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης
στο Κάστρο Χλεμούτσι την Παρασκευή 28 Σεπτεμβρίου 2012
«Ακμή και παρακμή στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας»

*«τὸ χαραγεῖο τῶν τορνεσιῶν, ὁμοίως τῶν δηνερίων»
(Χρονικόν του Μορέως, στ.2608)*

Πριγκιπάτο της Αχαΐας – Ιστορικά στοιχεία

Μετά την Τέταρτη Σταυροφορία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας διαμοιράζονται μεταξύ των Βενετών και των σταυροφόρων. Το 1205 οι ιππότες Γουλιέλμος Σαμπλίτης και Γοδεφρείδος Α' Βιλλεαρδουίνος από την Καμπανία της Γαλλίας με λίγους ακόμη ιππότες καταλαμβάνουν εύκολα την Πελοπόννησο και ιδρύουν το σταυροφορικό κράτος που έγινε γνωστό ως Πριγκιπάτο της Αχαΐας ή του Μορέως. Το Πριγκιπάτο, που έμελλε να επιβιώσει για περισσότερο από δύο αιώνες (1205-1432), αναδείχτηκε ως ένα από τα ισχυρότερα σταυροφορικά κράτη στην Ανατολική Μεσόγειο και στη νότια Βαλκανική. Από το 1267, με τη συνθήκη του Viterbo, η φραγκική ηγεμονία καθίσταται υποτελής στους ανδεγαυούς (Ανζου) βασιλείς της Νεάπολης της Ιταλίας. Ο σταδιακός περιορισμός της φραγκικής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο, η οθωμανική εισβολή και κυρίως η εσωτερική αστάθεια και η συνεχής αντιπαράθεση του Πριγκιπάτου με το Δεσποτάτο του Μυστρά, συρρικνώνουν την ισχύ και τα εδάφη του Πριγκιπάτου καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, μέχρι την οριστική του κατάλυση το 1432 από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

Το νέο κρατίδιο διαμορφώθηκε με βάση το φεουδαρχικό σύστημα. Πρωτεύουσά του επελέγη η πόλη Ανδραβίδα, ενώ ως διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο λειτούργησε το κάστρο Χλεμούτσι / Château Clermont, ένα μεσαιωνικό παλάτι με φρουριακό χαρακτήρα, του οποίου η πολυδάπανη, επιδεικτικά πολυτελής κατασκευή του με τους μεγάλους χώρους και τους εντυπωσιακούς θόλους αποσκοπούσε στην ενίσχυση του κύρους της πριγκιπικής ηγεμονίας.

Η ευφορία των εδαφών του Πριγκιπάτου ως κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή καθώς και η κομβική θέση του στις θαλάσσιες αρτηρίες της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης, που ενώνουν την Ευρώπη και τη σταυροφορική Μέση Ανατολή, το μετατρέπουν σε περιφερειακό κέντρο της μεσαιωνικής οικουμένης και σε

σημαντικό σταθμό για το εμπόριο που αναπτύσσεται ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Σε αυτή την οικονομική άνθιση του Πριγκιπάτου καθοριστικό ρόλο έπαιξε η Γλαρέντζα, η πόλη που χτίστηκε εκ νέου στα μέσα του 13^{ου} αι. κοντά στη θέση της αρχαίας Κυλλήνης και λειτούργησε ως επίνειο της πρωτεύουσας Ανδραβίδας. Σύντομα η Γλαρέντζα αναδεικνύεται στο κυριότερο οικονομικό κέντρο του Πριγκιπάτου, η πύλη των εισαγωγών και των εξαγωγών του. Ενετοί, Γενουάτες, Πιζάνοι και Φλωρεντινοί διακινούν προϊόντα της τοπικής οικονομίας (σταφίδες, μέλι, κερύ, σύκα, ελιές, μετάξι, λινάρι, κρασί) προς τη Δύση και την Ανατολή, ενώ εισάγουν στο Μοριά βιοτεχνικά προϊόντα (κεραμικά, υφάσματα).

Το νομισματοκοπέιο της Γλαρέντζας

Τα πρώτα χρόνια παρουσίας τους στην Πελοπόννησο, τόσο οι έμποροι όσο και οι σταυροφόροι φέρνουν μαζί τους και χρησιμοποιούν νομίσματα από τις πατρίδες τους. Αγγλικές πένες, γαλλικά deniers tournois (τορνέσια), ενετικά γρόσια, λατινικά υπέρπυρα, δηλαδή νομίσματα χρυσά, αργυρά ή χάλκινα, εισηγμένα από τη Δύση, φθάνουν εδώ «στις τσέπες των σταυροφόρων» και αποτελούν το βασικό μέσο συναλλαγής τους. Σύντομα όμως, η εμπορική και οικονομική άνθηση της Γλαρέντζας σε συνδυασμό με τη διεθνοποίηση της οικονομίας του Πριγκιπάτου οδηγεί στη λειτουργία τοπικού νομισματοκοπέιου στην πόλη.

Το νομισματοκοπέιο της Γλαρέντζας πρέπει να ξεκίνησε τη λειτουργία του μετά τα μέσα του 13^{ου} αι. Αναφέρεται ότι ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος έλαβε την άδεια να κόβει νομίσματα για το Πριγκιπάτο του, ως ανταμοιβή από το βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ', όταν τον συνάντησε στην Κύπρο, όπου είχε μεταβεί με στράτευμα για να τον ενισχύσει στην εκστρατεία του εναντίον της Αιγύπτου. Σύμφωνα πάντως με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η λειτουργία του νομισματοκοπέιου της Γλαρέντζας ξεκινά περίπου το 1267.

Το νόμισμα denier tournois (τορνέσιο)

Το νόμισμα που εκδίδεται έχει γαλλική προέλευση· είναι denier tournois, το οποίο στην καθημερινή γλώσσα των Ελλήνων εύκολα μετατράπηκε σε 'τορνέσιο', λέξη που παραπέμπει άμεσα στην αντίστοιχη αρχική ονομασία του. Το denier tournois (δηλαδή δηνάριο της Τουρ), είναι γαλλικό νόμισμα, το οποίο ονομάστηκε έτσι από τη γαλλική πόλη Tours (Τουρ), όπου πρωτοκυκλοφόρησε ο τύπος. Γνώρισε μεγάλη διάδοση, κύρος και αποδοχή στο διεθνές εμπόριο, μαζί με τα ιταλικά και αγγλικά νομίσματα, καθώς κυκλοφόρησε ευρύτατα εξαιτίας των σταυροφόρων.

Στη μία όψη (εμπροσθότυπος) απεικονίζεται ένας σταυρός και το όνομα του πρίγκιπα, επί της ηγεμονίας του οποίου «κόπηκε» το νόμισμα, ενώ στην άλλη όψη (οπισθότυπος) το όνομα του νομισματοκοπέιου (στην προκειμένη περίπτωση CLARENTIA) και σχηματοποιημένος πύργος ή ναός. Η γαλλική προέλευση των τορνεσιών της Γλαρέντζας δεν φαίνεται μόνο στην αντιγραφή του τύπου και των παραστάσεων των νομισμάτων, αλλά και στην υψηλή τέχνη και τεχνική κατασκευής τους, που θυμίζει νομίσματα της μητρόπολης Γαλλίας. Σε αντίθεση δηλαδή με τους Λατίνους στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη,

που για να κόψουν νομίσματα χρησιμοποίησαν τεχνίτες που βρήκαν στα τοπικά νομισματοκοπεία, οι Φράγκοι της Γλαρέντζας κατά πάσα πιθανότητα κάλεσαν ειδικούς τεχνίτες από τη Γαλλία, ίσως και την Ιταλία.

Η κατασκευή του торνέσιου

Το торνέσιο δεν είναι χρυσό νόμισμα, αλλά κράμα (δηλ. μείξη) χαλκού και αργύρου. Η αναλογία σε κάθε νόμισμα είναι περίπου ένα μέρος άργυρος και τρία μέρη χαλκός. Για την παραγωγή του οι τεχνίτες ακολουθούσαν την εξής διαδικασία: Αρχικά έλιωναν σε υψηλή θερμοκρασία τη σωστή αναλογία αργύρου και χαλκού μέσα σε κλίβανο και στη συνέχεια έχυναν το ρευστό αυτό υλικό σε μεγάλα ταψιά. Με την τήξη (πάγωμα) αποκτούσαν έτσι ένα φύλλο μετάλλου, το οποίο το επεξεργάζονταν περαιτέρω με σφυρηλάτηση, ώστε να λεπτύνει αρκετά και να αποκτήσει το επιθυμητό πάχος που είχαν τα νομίσματα. Στη συνέχεια «κερμάτιζαν», έκοβαν δηλαδή το σφυρηλατημένο φύλλο σε κομμάτια, ώστε να έχει την επιθυμητή διάμετρο των торνεσίων και σφράγιζαν τις δύο όψεις του νομίσματος με τη χρήση ειδικής μήτρας. Η μήτρα αποτελούνταν από δύο σιδερένια μέρη: το κάτω, τον *ακμονίσκο*, που έφερε στην άνω όψη του το σχέδιο που θα αποτυπωνόταν στο νόμισμα (στην παρούσα περίπτωση το όνομα της Γλαρέντζας και τον σχηματοποιημένο πύργο) και το άνω κινητό μέρος, τον *χαρακτήρα*, που στην κάτω όψη του έφερε το σχέδιο της άλλης πλευράς του νομίσματος (δηλαδή το σταυρό και το όνομα του ηγεμόνα).

Κυκλοφορία και διάδοση του торνεσιού

Σε περιπτώσεις που στις συναλλαγές απαιτούνταν χρυσά νομίσματα τότε χρησιμοποιούσαν δουκάτα από τη Βενετία, φλορίνια από τη Φλωρεντία, βυζαντινά ή λατινικά υπέρπυρα. Παρόλα αυτά, το торνέσιο λειτούργησε ως βασικό νόμισμα συναλλαγών στον ελλαδικό χώρο και γνώρισε ευρεία διάδοση, εξαιτίας της σταθερής, υψηλής περιεκτικότητάς του σε ασήμι έναντι της πληθώρας των κίβδηλων νομισμάτων που κυκλοφορούσαν παράλληλα και περιείχαν μεγάλη ποσότητα χαλκού. Η διάδοση του торνεσιού επιβεβαιώνεται και από τις πολυάριθμες απομιμήσεις που κυκλοφόρησαν ιδίως κατά τα τέλη του 14ου αιώνα. Πολλές τέτοιες απομιμήσεις, δηλαδή κίβδηλα νομίσματα, που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Γλαρέντζας, είναι ακυρωμένες με κοπή ή διάτρηση, ώστε το νόμισμα να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί.

Παρακμή του νομισματοκοπείου

Η κοπή των торνεσίων στο νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας συνεχίζεται έως και το 1353. Το κενό που προκλήθηκε από την παύση έκδοσης του торνεσιού, σπεύδει να εκμεταλλευτεί η Βενετία, η οποία έρχεται να καλύψει την απουσία του με την κοπή ενός νομίσματος που μοιάζει πολύ στο торνέσιο, αν και μικρότερο και ελαφρύτερο. Πρόκειται για το торνεζέλο (*tornesello*), αποκλειστικά χάλκινο νόμισμα που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα. Στη μία όψη απεικόνιζε έναν σταυρό, όπως το торνέσιο, στην άλλη όμως έφερε το σύμβολο της Βενετίας, δηλαδή τον φτερωτό λέοντα.

Παρότι βέβαια η κοπή των τριφυλίων σταμάτησε το 1353, η κυκλοφορία τους συνέχισε για αρκετά ακόμα χρόνια, ενώ η ανάμνηση του γαλλικού αυτού νομίσματος φθάνει μέχρι τις μέρες μας, επιβιώνοντας σε λαϊκές εκφράσεις και παροιμίες. Για παράδειγμα στη Ζάκυνθο διασώζεται η παροιμία:

«Των κουμέσων τα τριφυλία, της μαμμής, του μυλωνά
και των σταροπουλητάδων ειν' αράχνη και κλωνά»

ενώ στη Χίο συχνά στο κόψιμο της πρωτοχρονιάτικης βασιλόπιτας λέγεται:

«Το τριφυλί, το τριφυλί, για να δούμε πού θα πέσει».

Η θέση του νομισματοκοπείου

Όσο αφορά στη θέση του νομισματοκοπείου της Γλαρέντζας, κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις, συχνά αντικρουόμενες. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο αρχαιολόγος Γ. Σωτηρίου, ύστερα από έρευνα που πραγματοποίησε στο κάστρο Χλεμούτσι, ισχυρίστηκε ότι εντόπισε το νομισματοκοπείο σε αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου, κοντά στην πριγκιπική κατοικία. Νεώτερες έρευνες ωστόσο, αλλά και η μελέτη των πηγών αποδεικνύουν ότι το εύρημα του Σωτηρίου αφορά κάποιο κοινό φούρνο που κάλυπτε τις ανάγκες του κάστρου και του παλατιού, ενώ η θέση του νομισματοκοπείου βρισκόταν στην πόλη της Γλαρέντζας, όπως υποδηλώνει και η επιγραφή CLARENTIA που έφεραν τα τριφυλία. Η ακριβής θέση βέβαια του νομισματοκοπείου στην πόλη της Γλαρέντζας είναι ακόμα αντικείμενο των ανασκαφών.

Κρίσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες στην Ιστορία - Αποκρύψεις θησαυρών

Από την εμφάνιση των νομισμάτων κατά τη αρχαιότητα μέχρι και τις μέρες μας, οι άνθρωποι, για να εξασφαλίσουν το άγνωστο μέλλον τους, για να πλουτίσουν με περισσότερα αγαθά ή να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους αποταμίευαν χρήματα. Για λόγους ασφαλείας, τα νομίσματα τα έκρυβαν σε φυσικές κρυψώνες, στη γη, σε τοίχους, κάτω από δάπεδα. Συνήθως τα φύλασσαν σε πήλινα ή μεταλλικά αγγεία (θησαυράρια), σε ξύλινα δοχεία, σε πουγκιά από δέρμα ή ύφασμα. Όταν σήμερα βρίσκουμε τέτοια νομισματικά σύνολα τα ονομάζουμε «θησαυρούς». Οι θησαυροί μας δίνουν πολύτιμα στοιχεία για τα νομίσματα που χρησιμοποιούνταν σε κάθε εποχή και περιοχή, ενώ παράλληλα απηχούν πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και στρατιωτικά γεγονότα. Ειδικά σε περιόδους επιδρομών, πολεμικών συγκρούσεων, πολιτικών αναταραχών ή φυσικών καταστροφών, η απόκρυψη νομισμάτων είναι η συνήθης πρακτική εξασφάλισης των οικονομιών. Σε αυτές τις έκτακτες περιπτώσεις οι άνθρωποι έκρυβαν βιαστικά τα πολύτιμα αντικείμενα που είχαν στην κατοχή τους με σκοπό να τα αναζητήσουν όταν περάσει ο κίνδυνος. Αν δεν επιβίωναν, ο θησαυρός παρέμενε κρυμμένος μέχρι να τον ανακαλύψει κατά τύχη η αρχαιολογική σκαπάνη. Καθώς η περίοδος του Μεσαίωνα ήταν μία εποχή έντονων αναταραχών και συγκρούσεων, η πρακτική απόκρυψης θησαυρών στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας ήταν κατά κάποιο τρόπο επιβεβλημένη. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση αρκετών θησαυρών, μεταξύ των οποίων και οι τρεις που εκτίθενται στο Μουσείο του Κάστρου Χλεμούτσι.

Ράλλη Αθανασία,

Αρχαιολόγος 6^{ης} Ε.Β.Α.